

**CONSIDERAȚII ISTORICO-TEORETICE LIBERTARIENE
DESPRE “OBICEIUL PĂMÂNTULUI” SPECIFIC SATELOR
DEVĂLMAȘE ROMÂNEȘTI – SEC. IV- XIX-LEA.
UN STUDIU DE ISTORIE SOCIALĂ ȘI FILOSOFIA CULTURII.
PARTEA a II- a**

Cristinel TRANDAFIR¹

Abstract: *There is today among jurists or a widespread tendency to consider that the institutions of positive law, in their capacity as late creations of the modern state, can be considered, based on their ideal, formal, general, logical and rational, as independent realities, which can be studied in themselves, separated both by the living conditions of the society to which they apply, and by the manifestations of the popular spirit of the latter. However, modern legal norms are not established solely as a result of direct state action. Other sources are involved in their construction. Thus, at the base of the legal norms we discover the moral-practical doctrines, the jurisprudence, the tradition, but especially the customs. It is a series of primary sources through which the norms maintain their connection with the conditions and needs of social life, which, moreover, they norm. This finding leads us to say that legal institutions and norms are not the exclusive products of a well-determined state legislator, a logical, objective and general production of his imagination, will and especially reason, but the creation of an anonymous and continuous process of the whole cultural, the expression of a more or less long historical evolution of the human community on which it is reflected.*

Keywords: *Obiceiul Pământului, natural law, customary law, positive law, individual freedom, legal equality, responsibility, devalmas villages, state.*

6. Teorii despre originea Obiceiului Pământului

Cum contactul istoric al Românilor cu populațiile învecinate s-a răsfrânt inclusiv asupra culturii lor, el trebuia să-și pună amprenta, desigur, și asupra *Obiceiului Pământului*.

Totuși, în opinia multor istorici și folcloriști români acest contact nu a presupus doar o succesiune de ocazii prin care dreptul cutumiar autohton a suferit - urmare a diverselor procese de schimb cultural - influențele modelelor culturale străine, ba din contra, el ar fi reprezentat chiar sursa sa

¹ University of Craiova, Romania.

fondatoare. Pornind de la „credința greșită că orice drept cutumiar trebuie să provină neapărat dintr-un alt drept mai vechi, ei sunt înclinați a crede că anterior seriilor de norme juridice, formulate sau nu <paremii juridice>, haotice și lacunare, cum le întâlnim în ziua de azi, trebuie să fi existat cândva un drept perfect elaborat, organic încheșat, produs al unui „geniu național”, din care astăzi nu ne-au mai rămas decât „rămășițele tradiționale”².

Influențați de această credință eronată, autorii în cauză au plecat în studiile lor de la o falsă problemă teoretică, cea a *obârșiei* dreptului cutumiar românesc, și au ajuns în cele din urmă la o sumă întregă de soluții care s-au redus în fond la indicarea unor așa zise surse juridice primare ale acestuia, începând de la cele traco-dace și romane, continuând cu cele slave și bizantine și terminând cu cele maghiare ori germane și care, la rigoare, presupuneau ideea că Românii nu au avut în materie de juridică o contribuție substanțială la crearea propriului lor drept obișnuielnic. Acești autori nu sunt puțini. În ciuda faptului că teoriile lor monogenetice și aculturaliste despre *geneza* Obiceiul Pământului au fost susținute prin ignorarea ori pe încălcarea flagrantă a unor adevăruri ale științelor sociale, ponderea lor este una considerabilă în istoriografia românească. Inclusiv astăzi întâlnim autori care ignorând caracterul de bază al comunităților agricole, comunități istorice, teritorializate și producătoare de bunuri de consum, neagă acestora puterea istorică de a-și fi ridicat singure instituțiile culturale capabile să răspundă necesităților lor sociale, explicând formarea instituțiilor băștinașe prin intermediul unor diverse procese de împrumut ori de asimilarea culturală.

Urmare a acestei influente prejudecăți teoretice, în istoriografia românească s-au proliferat o multime de teze fabulatorii, care în ciuda diversității lor remarcabile, se găsesc toate înrudite cel puțin printr-un mare neajuns epistemic. Ce anume ar putea, de exemplu, să aibă în comun teza potrivit căreia după cucerirea Daciei, romanii ar fi exterminat populația locală și ar fi înlocuit-o cu proprii coloniști, transformați, ulterior, în agricultori de ocazie, ori teza care pornind de la recunoașterea faptului că Imperiul Roman a fost unul sclavagist, iar Dacia, după cucerire, o provincie romană, afirmă că, urmare a acestei colonizării, ea s-ar fi transformat într-o societate sclavagistă? Mai mult, ce anume să aibă în comun afirmația potrivit căreia

² Stahl, H.H., *Eseuri critice despre cultura populară românească*, Editura Minerva, București, 1983, p. 46.

odată cu retragerea administrației aureliene ar fi avut loc o strămutare a întregii populații agricole locale de la nord de Dunare, strămutare care ar fi lăsat pustii teritoriile acestei zone, cu teza retragerii montane din calea jafurilor populațiilor migratoare a populațiilor agricole autohtone, ori, mai ales, ce legătură ar avea toate aceste teze cu celebrele poncife ale istoriografiei clasice de la noi referitoare la așa zisele *descălecări* întemeietoare ale Țărilor Românești?

Corelate teoriilor despre originea “Obiceiului Pământului”, aceste teze aculturaliste împărtășec faptul ca ele ignoră în bloc atât evidența istorică a caracterului stabil și statornic al comunităților agrare, cât și adevărul teoretico-deductiv potrivit căruia aceste comunități sunt înzestrate de la bun început – indiferent de amploarea rețelelor lor de schimb și interacțiune socială – cu un mediu cultural propriu, de sine stătător, peste care acțiunile și influențele alogene nu pot trece fără o prealabilă remodelare.

Deși nu putem nega rolul și influența pe care procesele de aculturație le-au jucat de-a lungul timpului în viața comunităților agrare românești, nu ne putem, totuși, hazarda, în a explica geneza instituțională a asezămintelor lor culturale recurgând la acest tip de procese. Inhibiția noastră are legătura cu faptul că deși aculturatiile pot fi ușor de presupus a se desfășura pe fondul interacțiunii diverselor grupuri de populație, sensul și direcția lor de propagare, anume fie de la grupurile alogene la cele băștinase, fie în ordine inversă, sunt unele foarte greu de stabilit. Iată de ce, în aceste condiții, ar trebui să ne apară „ mult mai plauzibil ceea ce ne spune sociologia, atunci când arată că formațiunile comunitar-sătești sunt pretutindeni băștinașe, fiind generate de condiții economice similare, astfel că e inutilă, pentru a le explica, recurgerea la teorii de aculturație.”³

Totuși, în ciuda faptului că teoriile despre *sursa originară a Obiceiului Pământului* au marele neajuns de a fi fost elaborate cu începere de la o problemă greșit formulată, cea a *obârșiei* dreptului consuetudinar, ele au, începând cu a doua jumătate a secolului al XIX-lea, incontestabilul merit de a fi slujit cauzei perfecționării legislației moderne de inspirație occidentală de la noi, respectiv pe acela de a fi contribuit - prin urmărirea legăturii acesteia din urmă cu vechiul drept obișnuielnic - la dezvoltarea istoriei dreptului românesc, un domeniu încă neacoperit la acea vreme în cultura română. În cele ce urmează vom face o scurtă prezentare a acestor teorii.

³ Stahl, H.H., *Teorii și ipoteze privind sociologia orânduirii tributare*, Editura Științifică și enciclopedică, București, 1980, p. 170.

Mai întâi, plecând de la constatarea istorică că în geneza poporului român se găsesc elemente tracice ori daco-getice, unii istorici au emis ipoteza că *Obiceiul Pământului* ar fi de origină tracă. Printre aceștia, N. Iorga, George Fotino, I. Andrieșescu, ori mai ales Ion Nădejde. Dacă Hașdeu încercase fără dovezi satisfăcătoare să demonstreze originea tracă a unor vechi obiceiuri juridice românești, iar Nicolae Iorga, mergând în studiile sale pe urmele lui Vasile Pârvan⁴, ajunsese atât la concluzia că dreptul românesc „este un străvechi obicei, cu îndoite rădăcini tracice — cele mai puternice și mai vechi — și slave”⁵, cât și la convingerea ca toate instituțiile Sud Est Europene provin dintr-un fond comun iliro-trac, Ion Nădejde a sfârșit prin a realiza, în cunoscutele sale articole polemice din *Noua Revistă Română*, un adevărat sistem juridic de argumentare a originii trace a *Obiceiului Pământului*.

Vorbim însă de o argumentare nu doar insuficientă, ci pe ansamblu una destul de îndoielnică: autorul pleacă, pe fondul unei analize de drept comparat, de la premisa că orice instituție veche românească, dacă nu poate fi atribuită unei anumite origini străine, trebuie să fie cu necesitate tracă. Folosind supoziții nefondate și deducții încâlcite, operând cu interpretări neclare, demonstrația lui Ion Nădejde, ca de altfel toate demonstrațiile tracizante s-au lovit mereu de o obiecție greu de înlăturat: ele urmăresc să demonstreze comparativ originea tracă a dreptului obișnuielnic românesc fără a avea știința documentară despre obiceiurile și instituțiile juridice ale tracilor, ale daco-geților ori ale celorlate seminții înrudite cu acestea. Blocajul acesta argumentativ nu ar fi devenit unul fără ieșire pentru adepții teoriei tracizante, ca ci pentru totii celorlalte teorii ale originarității *Obiceiului Pământului*, dacă toți aceștia ar fi beneficiat de suficiente cunoștințe pri-vitoare la ce înseamnă de fapt un fenomen folcloric, dar și noțiuni despre ce presupun metodele de cercetare la teren, informații care ar fi putut să-i ajute să-și verifice și să-și întărească studiul comod de cabinet al puținelor documente existente în biblioteci (pravile, codice, coduri, etc) cu investigația cercetarea concretă a manifestărilor juridice obișnuielnice românești cu caracter folcloric, încă nestinse în secolul al XIX-lea.

⁴ Examinând formele civilizației dacice, Vasile Pârvan susținea că istoria națiunii daco-romane era încă dinainte cu patru sute de ani înainte de Hristos o națiune „larg culturală”.

⁵ N. Iorga, *Scurtă privire asupra Obiceiului Neamului Românesc*, 1939, p. 5.

Interesați profund de viața și istoria geto-dacă, dar fără a îndrăzni să afirme că vechiul drept românesc s-ar origina cumva în aceasta, B.P. Hașdeu și Vasile Pârvan, autori valorificați, de altfel, de către susținătorii curentului tracizant, susțin alături de Gr. I. Alexandrescu, Grigore Tocilescu ori Ștefan Longinescu, Nicolae Blaremburg că *Obiceiul Pământului* și-ar avea originea, de fapt, în dreptul roman.

Ceva mai bine argumentată decât teoria tracizantă, teoria originii romane a *Obiceiului Pământului* s-a bucurat de succes în rândul intelectualelor români, dând însă la rândul său ocazie unor serii de exagerări la fel de mari ca cele inspirate din *Dacia preistorică* a lui N. Densusianu. Pornind de la constatarea că limba română este prin structura și lexicul său o limbă de sorginte latină, că urmele latine se întrevăd, de fapt, în toate manifestările vieții cotidiene românești, de la cele religioase la cele artistice, adepții acestei teorii au considerat că reminiscențele în cauză nu au cum să nu se găsească și în manifestările juridice ale poporului român. Faptul latinității civilizației românești și prin urmare și caracterul roman al *Obiceiului Pământului* ar trebui să ne devină cu atât mai evidente cu cât noi suntem siliți să recunoaștem forța și influența civilizației române la nord de Dunăre, continuitatea neîntreruptă a românilor în zona carpato-danubiană, caracterul latin al creștinismului românesc.

Astfel, dacă pentru Gr. I. Alexandrescu „poporul român, în ciuda barbarilor năvălitori, trăiește și astăzi de sine stătător, cu marca latinității și originalității lui, așa precum a răsărit, ca o vlăstară tînără și viguroasă, din puternica sămînță romană, azvîrlită în fertilul pămînt al Daciei.”⁶, pentru Grigore Tocilescu devine firesc ca acesta “să aibă în sânul său un drept, Obiceiul Pământului, moștenit de la muma Romă, drept nescris, care se manifestă din primele momente ale existenței noastre ca națiune, un drept latin, rămas după invazia barbarilor, și care a fost modificat mai târziu de dreptul scris extern bizantin...”⁷

Afirmațiile lor sunt întărite de Ștefan Longinescu care, neîndoindu-se „că regulile de drept roman, care au cărmuit Dacia atât în vremea Românilor cât și în vremea Bizantinilor, au putut continua să se aplice ca și în Moldova, sub formă de obiceiuri ale pământului”⁸, concluzionează că aceste reguli romane, aduse de colonoști trebuie să se găsească și în pravila lui

⁶ G. I. Alexandrescu, *Studiu asupra istoriei generale a dreptului*, 1905, p. 34.

⁷ G. Tocilescu, *Juriul la români*, în *Foaia Societății Românismului*, 1870, p. 19.

⁸ S.G. Longinescu, *Istoria dreptului românesc*, 1929, p. 10.

Vasile Lupu, cel care „a făcut ca dreptul roman să fie primit a doua oară în Moldova, nu în starea de odinioară, ci așa cum se aplica pe atunci în apusul Europei...”.⁹

Folosindu-se inclusiv de studiile și descoperirile unor istorici occidentali precum F. Savigny, Fitting, Flach, P. F. Girard, dar mai ales K. Mitteis și T. Mommsen - autori care dovedeau prin traducerea tăblițelor cerate cu caracter juridic de secol II d. Hr. de la Roșia Montană, faptul menținerii dreptului roman vulgar în provinciile estice ale Imperiului Român, inclusiv după invaziile barbare - adepții teoriei latiniste își manifestau convingerea că viața romană, atât de pronunțat atestată în Dacia, a pătruns adânc și fără de ștergere în sufletul populației autohtone și după retragerea aureliană. Își manifestau însă o convingere poate prea puternică care i-a împiedicat să-și documenteze concret tezele privitoare la geneza romană a instituțiilor juridice românești. Analizând lucrările acestor autori, observăm, într-adevăr, că din ele lipsește analiza genealogică particulară a diverselor norme juridice ale Obiceiului Pământului care să demonstreze legătura lor cu dreptul roman. Este vorba de o întreprindere teoretică care i-ar fi pus în fața unor dificultăți insurmontabile, precum acelea de a arăta că practicile juridice de bază ale *Obiceiului Pământului*, precum protimisul, frăția de moșie, cojuratorii, etc își au corespondent în dreptul roman, ori că instituția fundamentală dreptului românesc, co-devălmășia, în jurul căreia găsim construit, de fapt, întreg Obiceiul Pământului se originează în legislația latină.

Aceeași convingere puternică despre originea latină a românilor i-a împiedicat mai apoi pe latiniști să-și evalueze critic intuițiile istorice necesare imaginării adecvate a proceselor socio-culturale ce au însoțit romanizarea. Deși cultura română a pătruns în mod evident în ținuturile de la nord de Dunăre, chiar înainte de cucerirea Daciei de către romani, și deși este la fel de evident, că după această cucerire, teritoriul și orașele Daciei au fost supuse de către romani unui accentuat proces de colonizare și organizare administrativă, la fel de evident trebuie să ne fie faptul că populația băștinașă, concentrată în majoritate la sate, însușindu-și mai mult sau mai puțin obiceiurile, portul și ceremoniile religioase ale negustorilor, coloniștilor, legionarilor și administrația romane cu care vrând-nevrând se afla în contact, nu avea cum să asimileze întreaga cultură romană, mai ales aspectele tehnice, complicate și savante ale dreptului roman cuprins în aceasta. Iată

⁹ *Ibidem*, p. 33.

de ce trebuie să ne fie mai presus de îndoială că normele de viață ale locuitorilor provinciei Dacia au fost cu totul altele decât cele aplicate la Roma, ori în celalate provincii ale Imperiului Roman. Situația aceasta este cu atât mai lesne de probat, mai ales, dacă discutăm despre perioada celei de-a doua jumătăți a secolului al III-lea, perioadă marcată de retragerea aureliană a administrației, armatei, și negustorimii romane din Dacia. Ducându-și viața pe mai departe în teritoriile fostei provincii, băștinașii, coloniștii și veteranii rămași în urma retragerii din 270 d.Hr. au trebuit să facă față nenumăratelor valuri de migratori barbari și să se adapteze noilor condiții de viață impuse de acestea. Din necesitatea conviețuirii cu barbarii au apărut, desigur, anumite obiceiuri juridice, despre care cu greu am putea să ne imaginăm astăzi că au fost de origine romană, în condițiile în care, oricum, cu mare dificultate, am putea crede că ele au fost înțelese, asumate și aplicate în timpul romanizării de către comunitățile băștinașe.

După retragerea aureliană, începând cu secolul al VI-lea, pe teritoriile nord dunărene pătrund și staționează timp de mai multe secole triburile slave, triburi care sfârșesc prin a fi asimilate de populația băștinașă, nu înainte ca ele să-și pună la rândul lor amprenta asupra acestei populații. Pentru unii istorici români precum slaviștii, Ion Bogdan, Ilie Bărbulescu, D. Onciul, N. Iorga, Iorgu Iordan, Ovid Densusianu ori P.P Panaitescu, această amprenta se dovedește mai puternică decât ne-am aștepta: „fără această înrâurire, ne spun aceștia, nu poate fi vorba de poporul român”.¹⁰

Autori de mai sus își susține teza prin dovezi filologice articulate care atestă prezența unei serioase moșteniri slave în limba română, descoperită în toponimia și onomastica românească, în terminologia religioasă, economică și politică de la noi, moștenire care ne obligă să considerăm elementul slav ca preponderent în limba română. Firește, dacă moștenirea slavă (atestată în principal lingvistic) este atât de prezentă în domeniile vieții culturale românești, ea nu poate să nu se regăsească și în vechile instituții juridice românești. De altfel, A.D. Xenopol este unul din primii istorici care a afirmat că vechile instituții juridice românești au, ca urmare a văditei influențe culturale a slavilor asupra băștinașilor daco-romani un neîndoielnic caracter slav. Lui i se adaugă numeroși juriști și universitari precum George Popovici, Paul Negulescu, Ion Peretz ori C. Dissescu, care analizând câteva instituții importante ale Obiceiului Pământului, *comunitatea de familie, pro-*

¹⁰ Ioan Bogdan, *Istoriografia română și problemele ei actuale*, București, Institut. De Arte Grafice „Carol Göbl”, București, 1905, p. 21.

timisul, sistemul administrativ, boeriile, inegalitatea copiilor la moșteniri, frăția de cruce, cojurătorii, șerbua, ce se întâlnesc și în dreptul slav, concluzionează că vechiul drept românesc a apărut ca efect al grefării unor dispoziții ale dreptului slav pe fondul cel vechi roman, drept slav care este infiltrat nu doar în *Obiceiul Pământului*, ci și în pravilele scrise, el fiind în vigoare la noi până la mijlocul secolului al XIX-lea, epocă în care noi am împrumutat noul drept francez.

Afirmațiile lui C. Dissescu sunt întărite și de Paul Negulescu, cel care, aflat în polemică cu Ion Nădejde, demonstrează pe bază de documente cât de importantă a fost înrâurirea slavă asupra *Obiceiului Pământului*, încheind în *Studii de Istoria dreptului roman*, astfel: „...se poate spune că principiile slave au avut o mare influență, poate cea mai considerabilă în dezvoltarea instituțiilor noastre[...] în ce privește însă dreptul nescris, *Obiceiul Pământului*, știm că în cea mai mare parte el este de origină slavă. E necontestabil că influența slavă a fost covârșitoare la noi în țară...”¹¹

Totuși, deși teoria caracterului slav al *Obiceiului Pământului* se sprijină pe cercetările unor nume mari ale istoriei românești, ea este departe de a fi întemeiată. Lăsând la o parte obiecțiile generale pe care le avem față de orice teorie privitoare la originea dreptului cutumiar, obiecții asupra cărora vom reveni la sfârșitul acestei expuneri, nu putem să nu observăm punctele slabe particulare ale acestei poziții.

Întâi faptul că teoria se sprijină și mizează pe o supralicitare a rolului filologiei în cercetările de istorie socială: împrumutul unor cuvinte dintr-o limbă în alta nu este obligatoriu urmat și de un împrumut al realităților și instituțiilor la care aceste cuvinte se referă. Într-adevăr, nu putem deduce din constatarea filologică în limba română a unor termeni juridici de origine slavă, existența concretă în viața Românilor a instituțiilor juridice slave pe care acești termeni le semnifică.

Apoi ea nu poate explica diferențele categorice ce apar între instituțiile și procedurile de drept românesc și acelea slave, mai cu seamă cele legate de regimul juridic al proprietății, componenta centrală a *Obiceiului Pământului*. Asta ca să nu mai amintim de instituțiile și procedurile românești ce reglementează regimul libertății, egalității și responsabilității personale. Astfel, obiceiurile procedurale ale “gineriiri pe curte”, cele ale “privilegiului ultimogeniturii masculine”, “răzbunării private” și “împăcării”, cele ale “jură-

¹¹ Paul Negulescu, *Studii de Istoria dreptului român*, Editura Tip. Gutenberg, Joseph Göbl, București, 1900, p. 6.

mântului cu brazda pe cap”, ale „*protimisulului*” „*frăției de moșie*” și „*cojurarii*”, odată trecute printr-o analiză riguroasă ne apar ca substanțial deosebite de acelea ale slavilor. Afirmând aceste obiecții, și recunoscând totodată dovezile incontestabile ale influenței slavilor asupra culturii juridice românești, considerăm că este cu mult mai credibil pentru cazul de față, să vorbim, nu de o înrădăcinare a *Obiceiului Pământului* în culturile populațiilor slave, ci mai degrabă, de o conviețuire a acestora entități, conviețuire care a permis, în timp, nenumărate influențe și schimburi reciproce.

Ca un soi de anexă la teoria originii slave a *Obiceiului Pământului*, prezentăm, mai departe, *teoria originii bizantine* a vechiului drept românesc. Potrivit acelorași, Nicolae Iorga, Ion Peretz ori D. Russo, influența laică și religioasă a Bizanțului asupra Țărilor Române, desfășurată prin intermediul bisericilor și mănăstirilor de la noi, responsabile de împrumutarea și tălmăcirea în slavonă a legilor laice și canonice ale Constantinopolului la Nord de Dunăre, dar și de transferurile culturale, de anvergură, ale patrimoniului bizantin în viața românească, în domenii ca cel artistic ori social politic, a trebuit să se răsfrângă de timpuriu și asupra vechiului drept românesc. Ca urmare a acestei răsfrângerii, am fi siliți să recunoaștem faptul că unele din instituțiile fundamentale ale *Obiceiului Pământului* sunt marcate de o puternică și neîndoielnică amprentă bizantină. Dincolo de aceste considerații generale, teoria originii bizantine a *Obiceiului Pământului*, neputând să se sprijine pe argumente concrete, este de la început contrazisă de dovezi factuale. Într-adevăr, diferența dintre dispozițiile *Obiceiului Pământului* și legislația bizantină este atât de evidentă, încât ne scutește de orice discuție. Totuși, ea poate să facă loc întrebării cu privire la cauzele acestei severe deosebiri între dreptul obișnuielnic românesc și dreptul bizantin, deosebire apărută în ciuda frecventului contact dintre civilizația românească și cea bizantină. Este vorba de o întrebare la care nu putem avea decât două răspunsuri: sau *Obiceiul Pământului* a fost format deja în momentul în care populațiile românești au intrat în contact cu Bizanțul, sau instituțiile dreptului bizantin, spre deosebire de cele ale *Obiceiului Pământului* au fost prea savante, complicate și greu de înțeles românii acelor timpuri, pentru a mai putea înțelege și urmate.

Oricum ar fi, deosebirea de fond dintre dreptul cutumiar valah și societatea veche românească, pe de o parte și legislația greco-bizantină, model al pravilelor și codurile românești din secolele XVII-XIX –lea pe de altă parte, este confirmată nu doar de vădita inaderența istorică a acestei legislații la condițiile de viață românești, ci și de eșecul sistematic al legiuitorilor

din acea perioada de a o împământeni la nivelul comunitatilor agrare traditionale.

Din expunerea teoriilor privitoare la geneza *Obiceiului Pământului* nu trebuie să lipsească teoria originii maghiaro-germane a dreptului obișnuielnic românesc. Având la baza tezele lui A.D. Xenopol¹², Mihail V. Demetrescu ori Grigore I. Alexandrescu privitoare la originea germană a anumitor așezăminte juridice valahe, mai cu seamă cea a cojurătorilor, această teorie a fost susținută cu precădere de I.D. Condurachi potrivit căruia “dacă ținem seama de contactul avut de Români, în cursul vremurilor, cu diferite neamuri, este exclus ca dreptul românesc nescris să nu se modificat sau, în unele privințe, chiar transformat prin acest contact. De aceea, consider ca hotărâtoare o influență ungaro-germană asupra Obiceiului Pământului. În adevăr, practicile juridice rudimentare, pe care le aveau Românii, la apariția lor în istorie ca mici organizațiuni cneziale și voevodale, au fost puternic influențate de dreptul ungar și german, care au contribuit, într-o largă măsură, la formarea Obiceiului Pământului, așa cum îl constatăm în documentele ungurești și în cele din Principatele române, începând din primele decenii de la întemeierea lor”¹³

Deși I.D. Condurache recunoaște faptul că românii din Transilvania dețineau încă dinainte de *regnum Hungariae* un drept propriu, îngăduit ulterior în principat de înșiși regii maghiari și atestat pentru secolele XIII-XIV în cronicile cancelariei ungare ca : „*antiqua et approbata lex districtuum volachialium universonum*”, „*ritus volachie*”, „*ius volachie*”, „*patriosque ritus*”, el considera că intensificarea dependenței satelor românești de comitatele nobile ungurești, asimilarea în timp a cnejilor, juzilor și a celorlalte categorii conducătoare românești, nobilimii maghiare, și integrarea cnezatelor și

¹² “Cât despre faptul că juriul sau jurătorii ar fi așezământ roman, care nici odată nu ar fi fost cunoscut de popoarele germane, asemenea părere este atât de potrivnică acelei unanimități cercetătorilor instituțiilor juridice, în cât credem de prisos a o mai combate cu amănuntul. Este admis ca un adevăr neîndoielnic de către toate autoritățile în materie de drept, că sistemul roman de judecată se deosebea radical de acel german, cel întâi primind ca justiția să fie rostită de organele statului, cel de al doilea, făcând din ea atribuție a poporului. Juriul este deci de origine germană; de aceea s-a dezvoltat el la poporul acela ce au fost mai puțin supus de cât toate celelalte înrâuriri romane” (A.D. Xenopol, *Istoria Românilor din Dacia Traiana*, vol. VII, 1929, p. 127).

¹³ I.D. Condurache, *Obiceiul pământului. Formarea vechiului drept românesc nescris*, Institutul Cartografic Unirea, Brașov, 1935, p. 24.

voevodatelor românești în organizarea administrativă ungară au supus acest drept obișnuielnic unei puternice influențe venite din partea dreptului maghiar, și au contribuit astfel la modificarea adâncă a lui.

Înrâurirea Obiceiului Pământului de către legislația maghiară nu se lasă explicată, în opinia sa, doar de constrângerile socio-culturale pe care comunitățile românești transilvane le-au suferit de pe urma politicilor autorităților maghiare, ci și de anumiți factori etnici, cum ar fi puterea de receptivitate și mai ales spiritul de imitație specific românilor. Lor li se adaugă faptul că dreptul ungar ca și acela valah ar fi fost formate amândouă într-un mediu de cultură romanică. Numai ținând cont de acestea toate putem explica de ce „multe dispozițiuni și practice juridice au trecut din dreptul maghiar în cel românesc, de ce alte norme din dreptul românesc au fost numai modificate prin contactul cu dreptul ungar[...], dreptul națiunii stăpânitoare”¹⁴

Totuși, susținătorii acestei teorii nu se limitează la a vorbi doar despre înrâurirea maghiară a *Obiceiului Pământului*. Ei vorbesc în egală măsură și despre existența unei influențe germane pe care dreptul cutumiar românesc ar fi înregistrat-o de-a lungul vremii. E vorba de o influență explicată de așezarea, începând cu secolul al XII-lea, a coloniștilor germani proveniți din Flandra, Rinul de mijloc, Luxemburg, ori din nordul Germaniei în zone din Transilvania și în sud-estul Carpaților, acolo unde, în centre teritoriale compacte, ei și-au organizat și desfășurat viața după obiceiuri juridice proprii. Prin așezările lor din țara Bârsei, Bistrița și Rodna, din regiunea Sibiului ori de pe Târnave, din Cârța și Brașov, din Făgăraș, Câmpulung ori de pe Siret, etnicii germani au servit ca model - în special în ceea ce privește organizarea orășenească - a comunităților românești băștinașe și au contribuit astfel la schimbarea vieții lor juridice. Înrâurirea maghiaro-germană a *Obiceiului Pământului* survenită, în mod surprinzător, încă dinainte de constituirea statelor medievale românești și manifestată pe întreaga perioadă a Evului Mediu, nu a afectat - în opinia lui Condurachi - doar comunitățile românești din Transilvania, ci în egală măsură și comunitățile românești de peste Carpați. Așa se face că “dacă de vechiul drept românesc de peste munți nu se mai pomenește nimic în documentele ungurești după a doua jumătate a veacului al XVI-lea, constatăm, în schimb, în documentele din cele două Principate Române, începând chiar din primele decenii de la în-

¹⁴ I.D., Condurache, *Ibidem*, p. 29.

temeierea lor, existența unui drept consuetudinar românesc, ce se formase sub influența ungaro-germană”¹⁵

Teza aceasta ar fi dovedită printre altele de forma de inspirație maghiară pe care actele domnești, altfel scrise în slavonă, ale cancelariei Moldovei o aveau și o respectau încă odată cu secolul al XIV-lea, precum și de anumite așezăminte ale dreptului obișnuielnic românesc printre care confirmarea domnească de stăpânire a proprietății, instituția protimisului, practica aldămașului, egalitatea la moștenire a femeii și bărbatului, instituția cojuratorilor, jurământul cu brazda pe cap etc, procedura împăcării dintre părți în schimbul unei despăgubiri oferite părții lezate, etc, care ar demonstra toată influența dreptului ungaro-german. Explicată prin trăsăturile etice românești, prin conviețuirea dintre români, maghiari și germani, precum și prin fondul cultural comun de sorginte romanică în care s-a constituit atât legislația maghiară, germană și valahă, această influență este considerată - de partizanii originii ungaro-teutonice a vechiului drept românesc - a fi singura influență hotărâtoare în formarea și evoluția *Obiceiului Pământului*.

7. Neajunsurile teoriilor despre originea *Obiceiului Pământului*

Încheind scurta expunere a teoriilor privitoare la originea *Obiceiului Pământului*, mărturisim că, în ciuda diversității acestora, din punct de vedere formal, pentru noi, toate aceste teorii nu se deosebesc cu nimic unele de altele.

Întâi de toate, ele sunt constituite, așa cum am mai amintit, cu începere de la ridicarea unei false probleme: cea a originii externe a dreptului cutumiar. Într-adevăr, dacă o instituție culturală se găsește înrădăcinată în comunitatea de viață umană pe care o servește, atunci orice încercare de a-i explica geneza prin recurs la o sursă situată în afara sferei de viață a acestei comunități, privează de sens nu doar instituția în cauză, dar și comunitatea însăși la care aceasta ar trebui să facă referire.

Apoi, pentru că, aproape fără excepție, adepții acestor teorii au căutat să rezolve problema originii *Obiceiului Pământului*, adunând, fără metodă, diverse frânturi și conținuturi disparate ale dreptului cutumiar românesc cu scopul de a le compara ulterior cu presupusele lor surse juridice originare, unele din ele cu totul dispărute, (traco-dace, romane, bizantine, etc), pe

¹⁵ *Ibidem.*, p. 30.

care, atunci când nu le-au avut la îndemână, le-au reconstituit după cum au găsit de cuviință. Într-adevăr, fără a studia în prealabil și pe îndelete ce este Obiceiul Pământului, nu ne putem pune temeinic în situația de a-i căuta izvoarele.

Mai mult, pentru că în toate aceste teorii, istoricii români, formați la școala idealismului nesocotesc caracterul folcloric al dreptului obișnuielnic, împrumutând fără voie *Obiceiului Pământului* o parte a trăsăturilor specifice corpurilor juridice scrise. Reducând folclorul la literatura populară, ei ratează perspectiva din lăuntru la careia se poate reprezenta adecvat fizionomia dreptului obișnuielnic românesc. Odată cu ratarea acesteia, teoriile lor pornesc de la presupuziția potrivit căreia izvoarele obiceiurilor juridice cutumiare trebuie căutate în mod exclusiv în legislațiile scrise pentru a fi logificate și codificate cu începere de la ele. Vorbim de o presupuziție care a încurajat printre cercetători docta și lejera muncă de bibliotecă, scutindu-i, în același timp, de anevoioasele, dar atât de necesarele cercetări directe la teren ale ansamblului instituțional – juridic al *Obiceiului Pământului*.

În sfârșit, pentru că, deși unele din aceste teorii tratează *Obiceiului Pământului* ca pe o creație folclorică, ele sfârșesc asemeni tuturor celorlalte, prin a o considera ca pe o sumă de rămășițe, impure, disjuncte și dezordonate ale unei de mult dispărute culturi tradiționale, o sumă de relicve care ar trebui întregită și supusă unor operații de logificare ori după caz, de codificare juridică „*ad legem ferenda*” necesare atât practicii filologice, cât și nevoilor interne ale justiției actuale.

Parte a culturii folclorice românești, mijlocind adaptarea comunităților țărănești la mediul lor natural și social de viață, *Obiceiul Pământului* nu este nici o simplă producție artistică populară, nici vreun *text* literar de sine stătător, care ar putea să facă obiectul exclusiv al analizelor hermeneutice; îndeplinind, în calitatea sa de componentă a culturii spirituale, economice și politice a comunității țărănești, mai mult decât o funcție juridică, *Obiceiul pământului* devine imposibil de înțeles în afara întregului său complex socio-cultural de proveniență. A-l studia separat de acesta va fi nu doar efectul unei grave erori teoretice, ci și prilejul unei regretabile pierderi academice de vreme.

Evident, noi nu suntem în măsură să negăm legitimitatea ridicării problemei posibilelor influențe ale dreptului traco-daco-getic, român, slav, bizantin, maghiar ori german asupra *Obiceiului Pământului*. Dreptul obișnuielnic românesc poartă cel mai probabil amprenta influenței acestor așezăminte juridice. Totuși, una este a identifica influența acestor așezăminte

te asupra dreptului cutumiar românesc, alta este a le desemna ca surse ale sale. A nu face această diferență înseamnă a reduce geneza dreptului cutumiar românesc la condiția unui simplu proces aculturativ și a uita, prin comiterea unei grave erori metodologice, de capacitatea proprie de manifestare culturală a comunităților românești, capacitate cu care, fără excepție, este înzestrată orice colectivitate umană.

8. Influența Statului asupra Obiceiului Pământului

Normele Obiceiului Pământului, provenite din necesitățile conviețuirii țăranilor români în diversele lor organizații sociale au suferit de-a lungul timpului modificări nu doar ca urmare a contactului pe care aceștia l-au avut cu alte neamuri, ci și sub influența aparatului de stat prin care s-au lăsat administrați.

Într-adevăr, “după întemeierea celor două Principate, al Țării Românești și al Moldovei, și după instalarea la conducerea noilor state a unei Domnii autonome, multe din normele Obiceiului Pământului, care păreau pe deplin fixate și admise ca o lege a țării, au suferit, în aplicarea lor, unele modificări sau chiar transformări totale sub înrâurirea Domnitorilor și a Divanurilor țării.”¹⁶

Deși nu putem cântări ponderea pe care fiecare domnie autohtonă a avut-o în modificarea dispozițiilor dreptului obișnuielnic românesc, știm cu siguranță că activitatea administrativă a centralelor statale din Moldova și Țara Românească a condus la uniformizarea și apropierea în timp a diferitelor obiceiuri juridice țărănești din teritoriu, unele care în ciuda unității lor de fond, variau nu doar de la o regiune la alta, ci și de la o comunitate la alta. Această modificare a fost favorizată și de caracterul militar al vechilor state românești, caracter ce impunea administrarea puterii printr-o conducere unică.

Totuși, influența acestui caracter nu trebuie exagerată. Deși este adevărat că domnitorul român concentra în mână sa atât puterea militară cât și pe acelea legiuitoare, executivă și judecătorească, aceste puteri nu aveau un caracter discreționar. Fără a putea acționa asemeni un despot, investit cu puteri absolute și considerat de origine divină, domnul “deținea în ambele principate, o putere, care departe de a fi absolută, era îngrădită de o parte de așezămintele dreptului nescris, «Obiceiul Pământului», care corespunde atât de deplin și de precis acelei *consuetudo terrae* amintite de documentele

¹⁶ I.D. Condurachi, *Op. cit.*, pp. 32-33.

Evului Mediu apusean, de alta de sfatul principalilor demnitari, pe care îi consulta în toate împrejurările insemnate. El nu, așadar, era un autocrat obișnuit să dispună fără nici o considerație de persoana și bunurile supușilor săi”.¹⁷

Astfel, deși “principiul separației puterilor în stat era necunoscut în vechea organizație judecătorească”¹⁸, fapt care permitea săvârșirea a numeroase abuzuri, Domnul era îngrădit și supus înainte de toate “*Legii țării*”, cu alte cuvinte de “*Obiceiului Pământului*”. Trebuie să spunem că “*Legea țării*”, creație anonimă a *Obștilor Sătești* supunea în principiu imaginația, voința și judecata Domnului. Existau însă trei căi prin intermediul cărora Domnia și clasa boierească a aparatului de stat puteau modifica *Obiceiul Pământului*.

Departate de a avea vreo putere în modificarea directă a dispozițiilor acestuia, domnitorul putea să-și pună amprenta asupra lor întâi prin interpretarea pe care le-o dădea în practica aplicării acestora. De altfel, acesta este unul din mecanismele cele mai la îndemână prin care *Domnul* împreună cu Sfatul Domnesc au putut să modifice *Obiceiul Pământului* până în secolul al XVI-lea. Într-adevăr, dacă *Domnul* nu are puterea directă de a modifica *Obiceiul Pământului*, el deține însă rangul cel mai înalt în a-l aplica: așa se face că el are responsabilitatea de a judeca cazurile juridice cele mai grave și mai complicate. Nu o face însă niciodată de unul singur, ci întotdeauna alături de Sfatul Domnesc. Intervenția Sfatului Domnesc este necesară mai ales atunci când trebuie să judece cazuri noi, aflate în afara obișnuințelor de interpretare ale *Obiceiului Pământului*, ori cazuri excepționale ce nu sunt nici măcar acoperite de dispozițiile acestuia. În aceste situații, lipsit de autoritatea și de suportul *Obiceiului Pământului*, Domnul judecă fie arbitrar, după bunul plac, fie *pravo* după bunul simț.

Rezolvarea acestor cazuri reprezintă cea de-a doua cale indirectă de modificare a *Obiceiului Pământului*, deși am putea spune mai degrabă că pe această cale se crează un addendum la *Obiceiul Pământului* decât o modificare a acestuia.

Cea de-a treia cale de modificare indirectă a *Obiceiului Pământului* este reprezentată de practicile juridice de confirmare hrisovială a actelor de proprietate privată, de acordarea privilegiilor comerciale, de imunități fiscale, de donații domnești, de convenții juridice cu statele vecine, în general de acte cu caracter feudal care se sustrag normelor juridice comune ale

¹⁷ C.C. Giurescu, *Istoria românilor*, II, 1, p. 343.

¹⁸ Condurachi, *Op.cit.*, p. 33.

Obiceiului Pământului. Aceste practici juridice, suprapuse dreptului cutumiar, conduc la modificarea *Obiceiului Pământului* prin faptul că ele, conducând la aservirea comunităților țărănești și la consolidarea proprietății boieresti, transformă modelul de raportare al comunității rurale la mediul său de existență¹⁹ precum și structura relațiilor devălmașe de producție, adică întreg ecotipul său țărănesc tradițional²⁰ și îi alterează, astfel, baza sa structurală.

Totuși, în raport cu obiceiurile juridice românești, puterea de intervenție și creație a domnului este incomparabil mai redusă decât puterea conservatoare a *Obștii Sătești*, instituția și forul de proveniență a *Obiceiului Pământului*. Astfel, comparând puterea de înrâurire a domniei asupra vechiului drept românesc cu aceea deținută de Obștea sătească, am putea spune alături de Nicolae Iorga faptul că "Domnul nu a dat nici o interpretare, nici o sporire, nici o creațiune de drepturi. El nu face, în Moldova ca și în Țara Românească mai veche, decât să confirme și să împartă daniile. El nu este astfel nici legiuitor, nici amestecat în procese cari nu pot să se deschidă din cauza condițiilor încă patriarhale ale țărilor. El își culege dijele, poruncește cu străjnicie să i se facă slujbele, își păzește braniștile etc." ²¹

Așa se face că nu toate modificările aduse *Obiceiului Pământului* erau definitive. Multe din ele erau urmate de reveniri la vechile dispoziții ale dreptului comun peste care fuseseră inițial suprapuse. Astfel nu puține sunt cazurile în care, după ce un domnitor a hotărât într-un anume fel într-o chestiune particulară pe perioada stăpânirii sale, aceasta să-și piardă imediat valabilitatea odată cu încheierea acestei stăpâniri și să fie înlocuită dacă nu dispoziția dreptului cutumiar atunci de o nouă hotărâre suprapusă ei stabilită de urmașul acestuia. Când însă modificările juridice erau menținute în uz până la modificarea ecotipurilor țărănești, respectiv până la împământenirea lor în conștiința colectivă, atunci ele ajungeau să înlocuiască vechile dispoziții ale *Obiceiului Pământului* și să sfârșescă prin a fi admise ca *legi ale țării*.

Odată cu implicarea boierimii române în procesele economice de producție, respectiv cu acapararea de către aceasta – începând cu secolul al XVI-lea - a dreptului de proprietate asupra pământului și asupra forței de muncă țărănești capabile să-l muncească, se creează treptat con-

¹⁹ Claude Levi- Strauss, *Toți sîntem niște canibali*, Polirom, Iași, 2014, pp. 57-78.

²⁰ E.R. Wolf, *Țăranii*, Editura Tehnică, Chișinău, 1998, pp. 19-6.

²¹ Nicolae Iorga, *Istoria Românilor*, vol. III, 1937, p. 117.

dițiile istorice favorabile pentru ca centrala statală controlată de boierime să aspire la mai mult decât la o modificare indirectă a Obiceiul Pământului, și anume la transformarea fățișă a lui, mergând chiar până la a ordona înlocuirea în întregime a acestuia. Cele mai însemnate încercări de acest fel au loc în secolul al XVII-lea la inițiativele lui Vasile Lupu și Matei Basarab, sub autoritatea cărora sunt elaborate și impuse, de altfel, primele legiuiri scrise ale Țărilor Române.

Pravilele lui Vasile Lupu și Matei Basarab nu au avut însă forța de a înlocui Obiceiul Pământului, ele fiind silite să funcționeze în paralel cu vechiul drept românesc²² sau să se întărească pornind de la acesta până la căderea lor definitivă în desuetudine. Inspirare din dreptul româno-bizantin ori din diverse coduri și publicații apusene, ele formau un corpus juridic de cultură străină, mult prea prea savant, complicat și eclectic pentru a fi primit, înțeles și aplicat în comunitățile române agrare ale secolului al XVII-lea. Fără a avea vreun impact asupra vieții juridice țarnesti, pravilele au sfârșit prin a deveni o legislație cu caracter de clasă, ele fiind folosite mai cu seamă în rezolvarea conflictelor interne ale boierimii ori al aparatului de stat dregătoresc.

Situația a rămas aceeași și pentru Pravilniceasca condică din 1780 a lui Alexandru Ipsilanti, pentru Codul lui Calimah din 1817 ori pentru Legeuirea lui Caragea din 1818, cărora Obiceiul Pământului le-a supraviețuit, silindu-i pe boierii Divanului lui Mihail Sutu II să afirme: „Obiceele pământeste sunt mai puternice decât pravilele și că prin ele se întăresc sau se oboară pravilele ce nu vor fi potrivite cu stările vreunui neam; deci, nu rămâne îndoială că în orice pricină, întâmplându-se a fi pravila cu deosebite de pământescul obicei, acesta negreșit se cuvine a se urma.”²³

Totuși, ceea ce nu a reușit boierimea feudală până la mijlocul secolului al XIX-lea și anume conversiunea juridică/ dezafectarea funcțională la nivel de masă a *Obiceiului Pământului*, a reușit neoburghezia română începând cu a doua jumătate a acestui secol. A reușit acesta nu atât prin procesul de reformare și modernizare a statului român început odată cu anii

²² Pravila lui Vasile Lupu, glava 2, glava 4 § 1, glava 56 § 3, glava 8§ 28: „obiciaiul leagei are putere”, iar „unde nu e leage scrisă, acolo trebuie să păzim obiceiul locului”, „giudatul giudecă cateodată și în potrivă pravilei pentru acest obiciau al locului” în *Carte românească de învățătură*, Editura Academiei R.P.R, București, 1961, pp. 84-167.

²³ V.A. Urechia, *Istoria românilor*, vol. VII, Tipografia Thoma Basilescu, București, 1897, pp. 524-526.

1859-1866, stat cu care oricum comunitățile agrare/pastorale românești au întreținut în mod tradițional o slabă legătură, cât prin stimularea procesului de pătrundere a capitalismului în viața țărănească tradițională.

Într-adevăr, ar fi o greșeală să considerăm că introducerea la baza organizării juridice a statului român modern a Codului Napoleonian și a unei legislației de inspirație apuseană a stat la originea slăbirii și dezafectării dreptului obișnuielnic românesc. Fără dezagregarea prealabilă a vieții tradiționale țărănești, cea în care erau originare și înfipte cadrele și structurile de funcționare ale *Obiceiului Pământului*, acțiunea politică a neoburghezii românești nu ar fi avut niciun efect. Eșecul anterior al încercării de împământenire juridică a pravilelor domnești începând cu secolul al XVII-lea este, de altfel, grăitor în acest sens.

Totuși, ar fi însă o prejudecată să ne închipuim că dacă procesul de dezagregare al vieții țărănești tradiționale nu a fost efectul prefacerilor politice orchestrate de neoburghezia română, el ar trebui să fie, în schimb, consecința economică exclusivă a forței de pătrundere din afară a capitalistului occidental, un proces care în Principate s-a intensificat fără precedent după 1829.

Ar fi o prejudecată, în primul rând pentru că, trebuie să recunoaștem, capitalismul nu apare/ pătrunde oriunde și oricând în istoria societăților: el apare și pătrunde doar în zonele în care modurile de viață socială permit și sunt deschise dinamicii sale transformatoare, și anume acolo unde nevoile, cunoștințele și scopurile majorității agenților grupurilor sociale caracterizate prin aceste moduri de viață, recunosc, reflectă și comunică – mai mult sau mai puțin - cu oportunitățile de câștig și cu sistemul de principii al pieței libere. Intensificarea pătrunderii capitalismului în vechea Românie începând cu anii 30 ai secolului al XIX-lea nu se lasă explicată, așadar, doar prin deciziile politice ale elitelor românești ori prin urzelile comerciale ale burgheziilor europene, cât mai ales prin efectul unor anumite deschideri, permisi, afinități și comunicări de adâncime existente între principiile și valorile economiei de piață și condițiile culturale ale vieții românești autohtone.

Iată de ce fenomenul accelerării procesului de dezagregare a vieții țărănești tradiționale ca efect al pătrunderii treptate a capitalismului occidental ar trebui să ne ajute să înțelegem un fapt mai puțin intuitiv, și anume că între valorile liberalismului european care legitimează și întrețin economiile pieței libere și valorile culturii *obștilor țărănești pe bază de tradiție difuză* nu există, așa cum ne-am obișnuit a crede în general, o opoziție sis-

temică radicală, ba din contra, o sensibilă și foarte veche unitate de fond. Este vorba de o unitate de fond la care ne referim nu ca la un rezultat evolutiv al diferitelor procese aculturative, uniformizatoare prin care comunitățile românești tradiționale, supuse influenței și presiunii istorice ale societăților occidentale, ar fi ajuns să asimileze bunurile și valorile acestora din urmă, ci ca despre semnul deținerii și de către unele și de către altele a acelorași tipuri de modele mentale și dispoziți de acțiune, elemente comune care pot fi observate în dosul faptelor istorice în ciuda varietății veșmintelor culturale sub care ele au stat acoperite.

Pe baza acestei unități de fond vom fi în măsură să reinterprețăm mult discutatul fenomen de dezagregare a vieții țărănești tradiționale, înțelegându-l acum nu ca pe un proces de corupere și degenerare a acestei vieți societale, ci ca pe unul de evoluție, simplificare și de reînnoire a ei de la rădăcină, după cum tot pe baza ei vom putea să demonstrăm că între vechiul drept obisnuielnic românesc și valorile legislației moderne europene, departe de a exista un hiatus structural, a existat o adâncă, nevăzută și ne bănuită afinitate.

Acknowledgement This paper is supported by the Sectorial Operational Programme Human Resources Development (SOP HRD), financed from the European Social Fund and by the Romanian Government under the contract number SOP HRD/159/1.5/S/136077.

Bibliografie

- Alexandrescu, G. I., *Studiu asupra istoriei generale a dreptului*, 1905.
- Bogdan, Ioan, *Istoriografia română și problemele ei actuale*, București, Institut. De Arte Grafice „Carol Göbl”, București, 1905.
- Carte românească de învățătură*, Editura Academiei R.P.R, București, 1961.
- Condurache, I.D., *Obiceiul pământului. Formarea vechiului drept românesc nescris*, Institutul Cartografic Unirea, Brașov, 1935.
- Giurescu, C.C., *Istoria românilor*, Editura Științifică și enciclopedică, București, 1974.
- Iorga, N., *Istoria Românilor*, vol. III, 1937.
- Iorga, N., *Scurtă privire asupra Obiceiului Neamului Românesc*, 1939.
- Levi- Strauss, Claude, *Toți sîntem niște canibali*, Polirom, Iași, 2014.
- Longinescu, S.G., *Istoria dreptului românesc*, 1929.
- Negulescu, Paul, *Studii de Istoria dreptului român*, Editura Tip. Gutenberg, Joseph Göbl, București, 1900.

Stahl, H.H., *Eseuri critice despre cultura populară românească*, Editura Minerva, București, 1983.

Tocilescu, G., *Juriul la români*, în *Foaia Societății Românismului*, 1870.

Urechia, V.A., *Istoria românilor*, vol. VII, București, Tipografia Thoma Basilescu, 1897.

Wolf, E.R., *Țăranii*, Editura Tehnică, Chișinău, 1998.

Xenopol, A.D., *Istoria Românilor din Dacia Traiana*, vol. VII, 1929.